

УДК 342.417(477)

О.В. СКУПІНСЬКИЙ, Харківський національний університет внутрішніх справ

КОНСТИТУЦІЙНА ЕКОНОМІКА: ПОНЯТТЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Ключові слова: конституція, держава, конституційні засади економічної системи, конституційна економіка

Термін «конституційна економіка» був запроваджений в науковий обіг у 60-ті роки ХХ ст. для визначення певної групи наукових досліджень, що виникли з доволі давніх галузей економіки, що стосувалися так званого суспільного вибору. У 1990-ті роки конституційна економіка перетворилася на важливий напрямок наукових досліджень як у Західній Європі, так і в Північній Америці. У той час у світі масово відбувалися радикальні перетворення, що змусило перенести центр уваги дослідників із звичних проблем політичного вибору на інституційно-конституційну структуру, в межах якої цей вибір відбувається.

Одним із засновників конституційної економіки вважається американський економіст Дж. Бьюкенен, удостоєний у 1986 р. Нобелівської премії з економіки «за дослідження договірних і конституційних засад теорії прийняття екологічних і політичних рішень». Сам Дж. Бьюкенен визначив її так: «Конституційна політична економія – це дослідницька програма, котра спрямована на вивчення чинних характеристик правил та інститутів, у межах яких взаємодіють індивіди, а також процесів, шляхом яких ці правила й інститути обираються чи виникають» [1, с.1].

Цей напрямок конституційного права є надзвичайно актуальним і має велике практичне значення, оскільки розбудова конституційних засад соціально орієнтованої ринкової економіки потребує міцної доктринальної бази, яка тільки-но починає формуватися. Крім того, саме життя демонструє необхідність по-

дальшого розвитку міждисциплінарних підходів, у тому числі ґрунтовних наукових досліджень на межі економіки і юриспруденції.

Слід визнати, що на пострадянському просторі лідером в даному напрямку є російська юридична наука. Проблеми розбудови конституційної економіки успішно досліджує ціла низка провідних російських конституціоналістів, серед яких Г.М. Андреева [2], П.Д. Баренбойм [3], Г.А. Гаджиев [4], С.Ю. Данилов [5] та ін. Короткий огляд російських досліджень у сфері конституційної економіки був би не повним без згадки про праці Р.М. Нуреєва, котрий активно популяризує й розвиває теорію суспільного вибору як одну з мікроекономічних концепцій і як спеціальну дисципліну у сфері прикладної політології [6], а також праці А.А. Аузана, котрий зробив істотний внесок у розвиток теорії соціального контракту в Росії та економічних засад громадянського суспільства [7].

На відміну від Росії, де різні аспекти розбудови конституційної економіки досліджуються ще з середини 90-х років ХХ ст., в інших країнах СНД ці проблеми тільки-но починають потрапляти до поля зору науковців. Серед наукових розробок у даній сфері слід виокремити праці українських економістів Р.А. Коваленко та О.А. Чаусовської [8], О. Мережко [9], а також білоруського державознавця Г.О. Василевича [10].

З цього, метою даної статті є обґрунтування правових засад конституційної економіки в Україні з урахуванням передового зарубіжного досвіду. Досягнення цієї мети є можливим через вирішення низки науково-пізнавальних завдань, серед яких: з'ясування змісту й обсягу поняття «конституційна економіка», узагальнення існуючої практики його застосування у вітчизняній та зарубіжній правовій теорії та практиці, формулювання пропозицій щодо вдосконалення конституційно-правового регулювання в даній сфері. Новизна даної статті полягає у виокремленні двох аспектів (суб'єктивного і об'єктивного) поняття «конституційна економіка», виявленні співвідношення між категоріями «економічна

конституція» та «конституційна економіка», а також з'ясуванні змісту «конституціоналізації» економічної системи України.

Одним із показових прикладів взаємовпливу конституції, економіки й держави (і, відповідно, різних дисциплін, зосереджених на їх вивченні) часто називають становлення нової конституційної доктрини незалежності центральних банків від виконавчих і законодавчих органів влади. Ця доктрина виникла як теорія у межах конституціональної економіки у другій половині ХХ ст., а до 1990-х років уже отримала практичне закріплення в законодавстві багатьох десятків країн, у тому числі України, Росії та інших країн СНД.

У сучасній державознавчій літературі ствердилася думка, що до числа конституційних інститутів належать конституційні засади економічної, соціальної, політичної систем, духовного життя суспільства, власності, труда, народовладдя, засади парламентаризму, вихідні положення про статус глави держави, судової системи, місцевого самоврядування [11, с.54–57].

Для формування конституційної економіки в Україні необхідне створення інституційних умов, аналогічних «соціальному ринковому господарству» в Німеччині. Методологічні засади її були створені ордо-ліберальною «теорією порядку» (В. Ойкен, Ф. Бем, В. Репке, А. Рюстов, Л. Мікш, А. Мюллер-Армак). Незважаючи на вдавані відмінності, між німецькою «теорією порядку» та американською конституційною економікою є багато спільного.

Концепція соціального ринкового господарства формувалася в атмосфері загального хаосу в країні, де старий тоталітарний режим – «централізовано-кероване господарство» – було зруйновано, а «мінове господарство» вже встигло постати у формі анархії й «чорного ринку». Німеччина втратила чверть власної довоєнної території, була розділена на окупаційні зони, виробництво на початку 1948 р. ледве досягало половини рівня 1936 р. Величезні людські втрати, деморалізоване війною й розрухою населення, 12 млн. біженців, зношений реальний капітал, зруйнована

інфраструктура, карткова система і збереження елементів нацистської системи управління – ось далеко не повний перелік лих повоєнної Німеччини. Відбулася дійсно «втрата старого світу без набуття нового». Почуття апатії й безвиході штовхало до зневаги до встановлених норм. Порядок був нагально потрібний. Без нього було б неможливе ніяке відродження країни. Недивно тому, що «теорія порядку», яка з'явилася в 1930–1940 роки, стала методологічною основою соціального ринкового господарства у ФРН.

У США концепція конституційної економіки виникла в 1960-ті роки у процвітаючому «суспільстві масового споживання» і сприймалася деякими опонентами як консервативна утопія університетських професорів, не згодних з практикою кейнсіанського регулювання. Представники академічних кіл сформулювали набір фундаментальних правил, що регулюють ринкове господарство (ринкові «правила гри»), і вимагали їх конституційного закріплення. Реалізація цих правил допомогла би суспільству, як вважали захисники конституційної економіки, позбутися засилля бюрократів і численних «шукачів політичної ренти» у державному апараті, що надмірно розрісся. Навіть у рамках теорії суспільного вибору концепція конституційної економіки посідає доволі скромне місце й ніби не помічається представниками економіко-математичного напрямку.

Парадоксальне, на перший погляд, порівняння цих двох теорій має глибокий сенс. Обидві вони спрямовані на вдосконалення ринкового господарства шляхом не прямого втручання держави в економіку, а побічного впливу на інституційну структуру суспільства. Ліберальна природа обох теорій є очевидною, однак це не традиційний лібералізм, а лібералізм нового типу. На відміну від неокласиків у центрі уваги неолібералів стоять не оптимізаційні мікромоделі з набором крайніх величин, а рівновага макромоделі. Самі умови рівноваги тлумачаться не з кількісної, а з якісної, інституційної точки зору. Нові теорії продовжують традиції класичного лібералізму.

му, обстоюючи принципи індивідуальної свободи й приватної власності, але на відміну від класичного лібералізму XVIII–XIX століть нові ліберали ратують за активну участь держави в економічному житті, хоча розуміють її активність зовсім по-іншому, ніж кейнсіанці. Головне для них – не стимулювання «ефективного попиту» шляхом експансіоністської політики держави, а створення інституційного механізму стимулювання конкуренції й збільшення прибутку. Це досягається передусім шляхом встановлення жорстких правових рамок, які обмежують монополізацію господарства, «нечесну конкуренцію» в цілому [12, с.86–95].

«Теорія порядку» і «конституційна економіка» в цьому сенсі постають як вчення, орієнтовані на людину, її свободу, соціальний захист, як вчення, що відкривають шлях до вільного, економічно ефективного, такого, що стійко розвивається, суспільства.

Парадокс обох теорій, однак, полягає в тому, що вони намагаються послабити вплив держави на ринкову економіку, спираючись на державу, достатньо сильну, щоб нав'язати суспільству «правила гри» і контролювати їх додержання. Тим більш роль держави значно зростає у перехідний період, коли необхідне серйозне перетворення традиційних інститутів, вироблення принципово нових «правил гри». Саме така проблема стоїть перед сучасною Україною та іншими пострадянськими державами.

Розуміючи це протиріччя, Бьюкенен тим не менш наполягає на «мінімальній політизації ринкового порядку» в перехідній економіці, вважаючи головними умовами успіху реформ, по-перше, «децентралізований розподіл можливостей виробництва економічних цінностей, так само як і чітке політико-правове визнання такого розподілу», і, по-друге, створення системи добровільного обміну між приватними власниками «належними їм правами на майно», підкріплене політичним і правовим ладом [13, с.111]. Звісно, ці умови є недостатніми для становлення ринкової економіки, але вони мінімально необхідні.

У теперішній час дослідники, що належать

до спільноти неоінституціоналістів (за версією «International Society for New Institutional Economics»), більш сприйнятливо ставляться до «гнучкого» вибору методології й модифікації передумов. Д. Порт, який розпочинав з неокласичних моделей, у своїх останніх роботах долучає до аналізу концепцію «загальних ментальних моделей» і когнітивний фактор, наближуючись у такий спосіб до соціологічних підходів. Конституційна політична економія значно більшою мірою відповідає неокласичним припущенням, але практично не математизовано, а сьогодні переживає свій власний «емпіричний поворот» у вигляді «позитивної конституційної економіки» [14].

Удосконаленню теорії економічних систем значною мірою сприяє теорія господарського порядку, вироблена німецьким ученим В. Ойкеном у 30–40-ві роки XX ст. Розробивши теорію господарського порядку, В. Ойкен та його послідовники внесли дуже цінний внесок у розвиток релятивістської теорії. У зв'язку з просуванням до ринку в постсоціалістичних країнах теорія порядку переживає своє друге народження, інтерес до її ідей зростає. На противагу методу індуктивного узагальнення німецької історичної школи В. Ойкен запропонував «виокремлюючу абстракцію», котра за його переконанням допомагає пізнати складну, різнорідну господарську діяльність [15, с.106].

З морфологічної точки зору господарський порядок являє собою сукупність різноманітних чистих, але таких, що реалізуються, форм, які зводяться або до централізовано-адміністративної, або до мінової економічних систем, котрі розглядаються як дві основоположні ідеально-типові форми. Система централізовано адміністративного господарства характеризується тим, що все економічне життя суспільства регулюється планами, що походять з одного центру, а якщо ж економіка суспільства складається з двох і більше окремих господарств, кожне з яких складає й впроваджує в життя свої плани, то це система мінового господарства [12, с.90]. Ринкову економіку визначають дві форми: ри-

нок (конкуренція, часткова олігополія, олігополія, часткова монополія, монополія) і гроші. Конституюючі форми називаються частковими порядками. Учні В. Ойкена додали часткові порядки планування, власності, підприємництва, грошового обігу, бюджету, організації зовнішньоекономічної діяльності.

В історії світової економіки й господарства окремих країн мали місце різноманітні реальні господарські порядки, котрі були різного роду поєднанням обмеженої кількості уже реалізованих форм, що зумовило специфічність, індивідуальність національної економіки за певних історичних обставин. Реальні господарські порядки постійно змінюються свідомо чи еволюційним шляхом. У сучасний період доволі часто цілеспрямовано змінюють господарські порядки. При цьому активну роль відіграє держава, яка створює господарську конституцію (порядок правил), завдяки якій виникають реальні господарські порядки (порядок дій). У господарській конституції містяться основні впорядковуючі принципи (наприклад, приватна власність, конкуренція, свобода договорів) для запровадження дієздатного порядку всього господарства. Порядок правил породжує відповідний порядок дій. Однак реальні порядки можуть відхилитися від основних принципів господарської конституції, бо насправді реальні господарські системи мінливі, вони можуть змінюватися швидше, ніж господарська конституція. Таким чином, можна сказати, що господарський порядок – це основоположні принципи (комбінація конституюючих форм) для господарювання й економічного управління, котрі регулюють усю систему економічних відносин і вирізняють одну національну господарську систему від іншої.

З точки зору конституційного права конституційна економіка являє собою юридичну характеристику існуючої економічної системи як такої, що закріплена в конституційному праві й підпорядкована конституційно-правовим приписам. У даному аспекті конституційна економіка – це поняття, що корелює з поняттям конституційного ладу країни і як

таке не може бути зведене до формального закріплення економічної системи в основному законі, – воно передбачає якісну характеристику економічної системи, її спроможність бути матеріальним підґрунтям для досягнення закріплених в конституції політико-правових ідеалів.

Конституційна економіка передбачає, передусім, наявність у конституції та конституційному законодавстві системи правових норм, які комплексно й достатньо повно закріплюють засади економічної системи – економічної конституції.

Реалізація концепції економічної конституції видається дуже актуальною в теперішній час, оскільки характерна для неї зв'язність держави правом у сфері економіки є прямим продовженням теорії правової держави. У даному контексті заслуговують на увагу слова американського дослідника В. Ліппмана, який ще в середині 50-х років ХХ ст. стверджував: «Упевненість у тому, що демократичний процес сам по собі створює середовище, сприятливе для економічного прогресу, є найглибшою інтелектуальною помилкою сьогодення. І теорія, і практичний досвід переконують нас, що це не так. Якщо держава хоче сприяти економічному процвітанню, то правила політичної гри мають бути встановлені так, щоб приводити корисливі інтереси виборців, політиків і бюрократів у відповідність до потреб розвитку економіки. Для цього сфера діяльності держави має бути обмежена, а її ставлення до різних груп населення має стати неупередженим» [16, с.38].

Конституційна економіка необхідна для держав перехідного періоду, якою є й Україна, оскільки вона забезпечує реальне застосування конституційних норм і принципів у практиці здійснення економічної діяльності й виробляє ставлення до Конституції як до Основного Закону держави, що є опорою громадян, а не як до набору красивих, але пустих слів.

Особливо актуальною для української дійсності є головна ідея конституційної економіки, що полягає в тому, що фінансові кошти

держави є надбанням не держави, а народу. Тому важливою є думка Дж. Бьюкенена про спрямованість конституції на збалансування інтересів держави і суспільства в цілому з інтересами окремого індивіда та його конституційним правом на індивідуальну свободу й індивідуальне щастя.

Україна претендує на звання демократичної правової соціальної держави з капіталістичною економікою. Але без концепції економічної конституції неможливо здійснити «переорієнтацію» державного апарату влади на забезпечення добробуту громадян. У зв'язку з цим використання національною елітою ідеологічного спадку й практичного досвіду реалізації «Нового курсу» Ф.Д. Рузвельта чи повоєнного відновлення Німеччини та Японії набуває непересічного значення.

Проведене дослідження дає змогу зробити наступні висновки:

1. Конституційна економіка – це складне, багатоаспектне явище. У суб'єктивному сенсі вона являє собою перспективний напрям економічної науки, що полягає у розробці оптимальних конституційно-правових меж діяльності суб'єктів економічної системи, а в об'єктивному – юридичну характеристику економічної системи, підпорядкованої ідеалам конституціоналізму.

2. Розбудова конституційної держави в Україні передбачає обов'язкову «конституціоналізацію» всіх складових суспільного ладу, в тому числі й економічної системи. Передусім має бути визначено економічні засади конституційного ладу, які б відображали суспільний консенсус щодо головних цілей і напрямків економічного розвитку, а також здійснено раціональний розподіл владних повноважень між органами публічної влади в економічній сфері.

3. Формування конституційної економіки має спиратися на економічну конституцію як систему конституційно-правових норм, які комплексно й достатньо повно закріплюють засади економічної системи. При цьому конституційні норми мають забезпечувати гармонічне поєднання демократії з міцною еко-

номікою.

4. Предметні межі дослідження конституційної економіки полягають у виявленні конституційно-правових передумов ефективного розвитку економіки, дослідженні впливу економіки на державу та інші політико-правові явища, а також з'ясуванні питань взаємозв'язку конституції й економіки, демократії й ринку. З огляду на міжпредметний характер проблематики, пов'язаної з конституційною економікою, конституційно-правові дослідження в даній сфері повинні корелювати із суміжними дослідженнями в галузі економіки, політології та інших суспільних наук.

З'ясування оптимальних інституційних змін у державному механізмі для способів об'єктивації форм власності у чинній Конституції України є перспективним напрямком подальших наукових пошуків у даній сфері.

ЛІТЕРАТУРА

1. Buchanan J. M. The Domain of Constitutional Economics / J. M. Buchanan // *Constitutional Political Economy*. – 1990. – Vol. 1. – № 1. – Р. 1–16.
2. Андреева Г. Н. Институт собственности в конституциях зарубежных стран и Конституции Российской Федерации : монография / Г. Н. Андреева. – М. : Норма, 2009. – 368 с.
3. Баренбойм П. Д. О соотношении конституционного права и конституционной экономики / П. Д. Баренбойм // *Право и экономика*. – 2002. – № 1. – С. 3–7.
4. Гаджиев Г. А. Конституционные принципы рыночной экономики / Г. А. Гаджиев. – М. : Юрист, 2004. – 286 с.
5. Данилов С. Ю. Конституционная экономика в зарубежных странах : учебное пособие / С. Ю. Данилов. – М. : Изд дом ГУ ВШЭ, 2008. – 145 с.
6. Нуреев Р. М. Институционализм: прошлое, настоящее и будущее / Р. М. Нуреев // *Вопросы экономики*. – 1999. – № 1. – С. 3–9.
7. Аузан А.А. Кризис ожиданий и варианты социального контракта / А. А. Аузан // *Общественные науки и современность*. –

2004. – № 5. – С. 16–23.

8. Коваленко Р. А. Экономическая теория в формате конституционной экономики / Р. А. Коваленко, Е. А. Чаусовская // Научные труды ДонНТУ. Серия: экономическая. – 2005. – Вып. 89-2. – С. 175–179.

9. Мережко О. Економіка Конституції України / О. Мережко // Економічна правда. – 05.07.2007.

10. Василевич Г.А. Экономика также должна быть конституционной / Г. А. Василевич // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. – 2006. – Вып.3. – С. 3–9.

11. Хабриева Т. Я. Теория современной конституции / Т. Я. Хабриева, В. Е. Чиркин. – М. : Норма, 2005. – 320 с.

12. Ванберг В. «Теория порядка» и конституционная экономика / В. Ванберг // Вопросы экономики. – 1995. – № 12. – С. 86–95.

13. Бьюкенен Дж. Минимальная политизация рыночного порядка / Дж. Бьюкенен // От плана к рынку: будущее посткоммунистических республик. – М. : Catallaxy, 1993. – С. 105–111.

14. Vanberg V. Market and State: the Perspective of Constitutional Political Economy / V. Vanberg // Journal of Institutional Economics. – 2005. – Vol. 1. – № 1. – P. 23-49.

15. Ойкен В. Основы национальной экономики / В. Ойкен. – М. : Экономика, 1996. – 351 с.

16. Lippmann W. The Good Society / W. Lippmann. – NY : Grosset & Dunlop, 1956. – 402 p.

Скупинський О. В. Конституційна економіка: поняття та перспективи для України / О. В. Скупинський // Форум права. – 2011. – № 1. – С. 909–914 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-1/11covpdu.pdf>

Обґрунтовується необхідність запровадження концепції конституційної економіки у політико-правову практику України. Узагальнено зарубіжний досвід функціонування конституційної економіки. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення конституційно-правового регулювання у даній сфері

Скупинский О.В. Конституционная экономика: понятие и перспективы для Украины

Обосновывается необходимость внедрения концепции конституционной экономики в политико-правовую практику Украины. Обобщен зарубежный опыт функционирования конституционной экономики. Сформулированы предложения по совершенствованию конституционно-правового регулирования в данной сфере.

Skupinsky O.V. The Constitutional Economy: Concept and Prospects for Ukraine

The necessity of introducing the concept of constitutional economics in the political and legal practices in Ukraine is substantiated. The international experience of the constitutional functioning of the economy is summarized. The proposals to improve the constitutional-legal regulation in this area are formulated.